

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94 : 930.1 (477) «Тойнбі»

Л.-Р.Р.БІЛАС

ІСТОРІЯ ЯК СПОКУСНИК

В есе Л.-Р.Біласа висвітлюється походження, поширення й циркуляція у соціо-гуманітаристиці 1930–1950-х рр. теорії цивілізацій А.Дж.Тойнбі. Розглядаються соціокультурні передумови, культурні обставини, інтелектуальні, духовні настрої, індивідуальні психологічні відчуття й переживання визначних мислителів, які спричинилися до знакових спроб концептуалізації та представлення всесвітньої історії в контексті походження і становлення теорії А.Дж.Тойнбі.

Ключові слова: усесвітня історія, теорія цивілізацій, морфологія всесвітньої історії, Тойнбі, Білас.

Як народжуються та циркулюють теорії історії на теренах науки, культури, соціуму? Що спонукало їхніх фундаторів до висунення тих чи інших конструкцій минувшини? Як формуються уявні обрії наукової концептуалізації з її мінливою та швидкоплинною палітрою новацій, парадоксів і суперечностей? Як змінюються/трансформуються/перформатовуються образи історії у світлі суспільних зацікавлень, викликів, потреб? Як сполучаються вони з персональними почуваннями, неповторними враженнями, життєвим досвідом інтелектуала?

Ці та чимало інших питань, нерозривно пов'язаних із концептуалізацією минувшини, повсякчас постають у практиках будь-якого фахового історика, хоч і у специфічному, часто-густо приземленому розрізі певного предметного поля, вибору дослідницького інструментарію, магістрального напрямку власних наукових устремлень та мотивацій, скерованих на досягнення багатоліких ракурсів минувшини. У широкому сенсі йдеться про теорії й концепції як той чи інший інтелектуальний продукт, що відображає та переломлює колективні думки, настрої, водночас адсорбуючи персональні життєві сценарії, почування, реакції.

Утім життя знакових теорій не обмежується актом їхнього творення, обґрунтування, висунення й поширення. Адже ці конструкції не тільки входять в динамічні горизонти концептуалізації і продукують багатоманітні ідеї та підходи, а й генерують розмаїті супутні контексти, строкаті уявлення, численні рецепції тощо. За великим рахунком, в якийсь момент розпочинається їх власне, незалежне від волі та вподобань авторів-творців, «життя», сповнене цікавих поворотів, контраверсійних ревізій і версійних прочитань, чергувань періодів згасання, «напівзабуття» й раптової актуалізації старих ідей і концептів з обсягу певної теорії.

Цей полівимірний феномен «вростання» в існуючу палітру світу добре ілюструє теорія цивілізацій англійського історика та філософа А.Дж.Тойнбі (1889–1975 рр.),

котра на обширах практично будь-якого національного історієписання ХХ ст. спричинилася до творення своєрідної конфігурації віх, ідей і сюжетів. Самобутню палітру в рецепції теорії А.Дж.Тойнбі має й українська історіографія середини ХХ ст. Тим паче, що післявоєнні масові посттравматичні настрої та переживання другої половини 1940–1950-х рр. продукували почування в душі шпенглерівського «Присмерку Європи», які нагадували інтелектуальні реакції початку 1920-х рр. і були близькими багатьом українським інтелектуалам. Власне доба між двома світовими війнами висунула чимало концептуальних пропозицій, котрі тією чи іншою мірою перегукувалися, принаймні корелювалися з теорією А.Дж.Тойнбі. Згадаємо, приміром, візії П.Сорокіна про «культурні надсистеми», Ф.К.Конечного про множинність цивілізацій, Ф.Корнеліуса про ритми світової історії та конструкції низки інших мислителів.

Нового імпульсу теорії цивілізацій А.Дж.Тойнбі надала психологічна та культурна атмосфера повоєнної Європи. Зокрема Б.Крупницький відзначав, що ідея цивілізаційних або культурних «скоків» набула неабиякої популярності за часів післявоєнної духовної кризи¹. До того ж нова біполярна конфігурація тодішнього світу немовби провокувала на масштабні проекти концептуалізації минувшини, які тією чи іншою мірою містили б прогностичну, ба навіть футуристичну складову – спроби «зазирнути» в майбуття. Недаремно в передмові до своїх споминів А.Дж.Тойнбі зазначав, що саме прагнення скласти «попередній баланс світових подій» спонукало його до писання мемуарів і роздумів², які, вочевидь, побутували й під час творення його монументальної студії.

З означеної перспективи давня традиція циклічного представлення минувшини зазнала своєрідного оновлення й переформатування в напруженій емоційно-психологічній атмосфері повоєнної Європи, зокрема згенерувала неабияке зацікавлення до таких інтелектуальних проектів. Ця нова хвиля спершу зумовила нечуваний успіх цивілізаційної теорії А.Дж.Тойнбі, який згодом заступила низка критичних відгуків, оцінок і ревізій, зокрема й українських учених упродовж другої половини 1940–1950-х рр.

Діапазон українських рецепцій цивілізаційної пропозиції А.Дж.Тойнбі був доволі строкатим. Так, Л.Окіншевич, який ще в 1920-х рр. прагнув перенести соціологічні устремління у царину історії права, відзначав: «Незалежно від того, чи погоджується читач з аргументами та остаточними висновками Тойнбі або з його нарисом розвитку соціальних організацій людства, студія Тойнбі, на відміну від його попередників, пропонує багато захопливого матеріалу про розвиток соціальних організацій»³.

Зауважимо, що пропозиція А.Дж.Тойнбі містила низку цікавих настанов, які приваблювали Л.Окіншевича як дослідника. Передусім це – думки про повний/неповний цикл існування цивілізацій, лінії або межі демаркації між ними, роль творчої/домінуючої меншості, ідея світової/універсальної держави, яка виглядала доволі актуальною в умовах тодішнього біполярного світу тощо. Деякі з окреслених ідей Л.Окіншевич прагнув прикласти щодо східноєвропейської – української та білоруської – історії. Наприклад, варто відзначити його тезу про рухливість цивілізаційної межі за віссю Схід/Захід, яка в різні історичні епохи пересувалася у просторовому та культурному сенсі на українських землях⁴. У такому ж душі сприймається й заувага Л.Окіншевича про Велике князівство Литовське як спільноту перехідного типу із західними та

¹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1955. – С.180–181.

² Тойнбі А.Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. – Москва, 2003. – С.7.

³ Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.2, №2. – New York, 1952. – P.305.

⁴ О-ч Л. [Окіншевич Л.]. Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). – 1952. – №8. – С.611–615.

східними елементами⁵. Як видається, призначення циклічних теорій Л.Окіншевич убачав у тому, щоби віднайти світові/загальнолюдські орієнтири в історичному процесі на певних обширах, себто впорядкувати й синхронізувати національну та світову минувшини (тут і далі курсив наш – О.Я.):

«Це вчення про цикли не дає нам всеохоплюючого пояснення до всіх прикладів розвитку людських суспільств. Які етапи розвитку і які цикли можемо ми простежити, скажімо в історії китайської держави, що тисячоліттями стояла, ніби не рухаючись у своїх застиглих формах, чи, може в історії України? Всеохоплюючої переконливої відповіді ми ще не маємо. Та *теорія історичних циклів може прислужитися нам у тім відношенні, що обмежить нас, передусім, границями свого періоду в великому процесі розвитку людської культури і людської суспільної організації*»⁶.

Натомість Б.Крупницький, який належав до прихильників дисконтинуїтету та хвильової концептуалізації історичного процесу у вигляді «спазмів», «скоків», «зигзагів» і «поштовхів», доволі скептично ставився до теорій А.Дж.Тойнбі й О.Шпенглера. На його думку, у «модерного англійського історика Тойнбі той же самий вихідний пункт, як і у Шпенглера – окремі культури-доби (він аналізує аж 21 культуру). Але, в протилежність до Шпенглера, Тойнбі не визнає фаталістичного закону вічної зміни культур. [...] Безперечно, *позиція, на якій стоїть Тойнбі, більше відповідає історичній дійсності. Але й у нього проблема переходу від доби до доби залишається малоз'ясованою*»⁷. Із цього погляду доволі цікавий коментар українського інтелектуала щодо цивілізаційної теорії А.Дж.Тойнбі, котра видавалася йому дещо спрощеним представленням історичного процесу:

«А.Дж.Тойнбі (Toynbee) в своїх “Історичних студіях” (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, *тільки формулою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу. В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком питання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр. цивілізаційно-технічній) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками. Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна*»⁸.

Отож Б.Крупницький дотримувався думки про кардинальну зміну післявоєнних уявлень про плин минувшини, котрі однозначно підважили ідею лінійного поступу,

⁵ Акіншевич Л. Пра «Цивілізацыйныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва (Нью-Йорк). – 1953. – №2. – С.76–77.

⁶ Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – С.46.

⁷ Крупницький Б. Історичнавіч проблеми історії України: 3б. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.206–207.

⁸ Там само. – С.156.

але водночас кинули тінь сумніву й на циклічні візії, що репрезентували історичне буття у вигляді життя цивілізацій або культур.

Виймкове місце в тогочасному калейдоскопі українських рецепцій концептуальної пропозиції А.Дж.Тойнбі посідає напрочуд цікаве і змістовне есе Л.-Р.Біласа «Історія як спокусник». Ім'я цього автора до початку 2000-х рр. лише епізодично згадувалося у сучасному історієписанні, переважно в контексті прочитань і потрактувань текстів В.Липинського⁹.

Лев-Ростислав Ростиславич Білас (1922–2004 рр.)¹⁰ належав до наймолодшої генерації українських істориків повоєнної доби, які вийшли на наукову авансцену в 1950-х рр. Випускник філософського факультету Гайдельберзького університету (1952 р.), де він слухав лекції таких німецьких корифеїв, як К.Ясперс, А.Вебер (брат знаменитого М.Вебера), В.Гельпах, О.Фослер та інших, Л.-Р.Білас, на відміну від більшості істориків-емігрантів, сприймав, так би мовити, «зсередини» пізнавальну ситуацію у західній соціогуманітаристиці 1950-х рр. За його спогадами,

«Гайдельберг цього часу був парадоксом. Коли люди, що вешталися серед руїн, не знаючи, за що взятися, духово самі представляли собою руїни, може тільки в зацілілому Гайдельберзі, в обличчі тисячолітньої культури, цей їх стан міг дійти до їхньої свідомості. Коли деінде можна, а може й треба було, зайнятися в першу чергу фізично: замітанням пилу з потрошеної матерії, в Гайдельберзі цього вигідного подекуди виходу не було. Люди, передусім молоді студенти, ходили з руками в кишенях і з голодними шлунками (але голод буває часто творчий, що загострює, а не притуплює, думання) і з питанням в очах. Вони шукали в собі, в інших, шукали за кимсь, хто міг би пояснити їм: чому це так сталося? І що властиво сталося? Що значить те все, що сталося?»¹¹.

Згодом, у публікації 1957 р., він метафорично схарактеризував тодішні світовідчуження як кризу «образу історії» модерної людини¹².

⁹ Білас Л. В'ячеслав Липинський і «територіялізм» (1908–1910) // Сучасність. – 1962. – №2. – С.95–111; №3. – С.61–72; Л.Р.Б. [Білас Л.-Р.]. Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори / Ред. Л.Білас. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.ХVII–ХCVIII; Його ж. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.ХХIII–LXX; Його ж. В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 черв. 1992 р.). – К.; Філадельфія, 1994. – С.30–41; Bilas L.R. The Intellectual Development of V.Lypynskiy: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.263–286 та ін.

¹⁰ Див. про нього: Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці // Його ж. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Л., 2002. – С.3–16; Ісаєвич Я.Д. Білас Лев-Ростислав // Енциклопедія сучасної України. – Т.2: Б–Біо. – К., 2003. – С.762; Його ж. Білас Лев-Ростислав Ростиславич // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В. – К., 2003. – С.274; Його ж. Знаний і незнаний Лев Білас // Сучасність. – 2003. – №5. – С.119–126; Його ж. Лев Білас та його наукова спадщина // Білас Л. Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. Я.Ісаєвич. – Л., 2005. – С.3–5; Д-р філ. Лев Білас [Некролог] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 2004. – 6 серпня. – №32. – С.31; Лев Білас [Некролог] // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.156.

¹¹ Білас Л. Альфред Вебер // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1958. – №6 (червень). – С.1.

¹² Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – С.27.

Не випадково рецензійні рефлексії Л.-Р.Біласа щодо дослідницьких практик української зарубіжної історіографії неодноразово викликали непорозуміння та навіть невдоволення й роздратування старших колеґ-емігрантів. Скажімо, його категорична теза про те, що англomовний переклад історіографічного огляду Д.Дорошенка¹³ з продовженням О.Оглоблина¹⁴, видані у спеціальному випуску англomовних «Анналів» УВАН 1957 р., не відповідає «сучасним науковим вимогам»¹⁵, спричинила доволі гострі полемічні пасажі¹⁶. У такому ж дусі сприймалися зауваги Л.-Р.Біласа, подані в рецензійній статті щодо побутування патріотичних (неоромантичних) мотивів у монографіях О.Оглоблина про гетьмана І.Мазепу та «людей Старої України»¹⁷.

Крім того, Л.-Р.Білас мав неабиякий талант автора-есеїста, котрий у відносно невеликому тексті міг розгорнути перед читачем масштабну, глибоку, складну, динамічну й навіть драматичну палітру наукової концептуалізації та метаморфоз соціогуманітарного, зокрема історичного, знання. Відзначимо, що навіть вибіркоковий погляд на публікації Л.-Р.Біласа, присвячені візіям К.Ясперса¹⁸ та Х.Ортеґи-і-Гассета¹⁹ або переклад уривку з книги «Історія – як історія свободи» італійського історика й філософа Б.Кроче²⁰, виявляє не тільки його надзвичайну ерудицію, а ще вельми критичне ставлення та тонке розуміння світосприйняття, поглядів визначних інтелектуалів і мислителів.

Загалом в авторських спостереженнях проступає ціла гамма антропологічних, екзистенційних і культурологічних мотивів. Скажімо в одній із рецензійних статей, присвячених українському радянському історієписанню, Л.-Р.Білас зауважував:

«Закінчив читати 2 (4) число “Українського історичного журналу”. Як зубожілою внутрішньо мусить бути – або як нечувано міцною – людина, що може, але й мусить, витримати, рік за роком, усе своє життя, таку, і тільки таку лектуру! *Мимоволі збуджується страшний сумнів: чи може вона бути ще на правду людиною? – Вірю, що може, і хилю голову перед нею, перед одиницями, які, як потопельники, борються за своє життя, своє людське я, і почуваю себе винним: як той, що, не вміючи плавати, з берега приглядається до смертельного борсання потопельника.* Все-таки стрибнути в воду – в надії на чудо або щоб позбутися закидів сумління? Але, ах, самообманом є саме формулювання цієї думки, коли знаєш наперед, що вона чисто теоретична. Надії не можна собі засуґерувати. А в суґестію – дійсно вірити»²¹.

Саме з такої – антропологічної, екзистенційної та культурологічної перспективи – Л.-Р.Білас сприймав теорію цивілізацій А.Дж.Тойнбі. Власне, його введення до проблематики викладу в тексті зазначеного есе виказує екзистенційні запити про сенс і

¹³ *Doroshenko D. Survey of Ukrainian Historiography / Transl. by G.Luckyi // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (18/19). – New York, 1957. – P.13–306.*

¹⁴ *Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // Ibid. – P.307–455.*

¹⁵ *Лев Ростиславич [Білас Л.-Р.]. Проблеми української історіографії // Українська літературна газета. – 1958. – №9 (вересень). – С.1, 4.*

¹⁶ *Державин В. Чи українська історіографія Дмитра Дорошенка відповідає сучасним науковим потребам? // Визвольний шлях (Лондон). – 1959. – №2. – С.151–157; Лев Ростиславич [Білас Л.-Р.]. Відповідь Володимиру Державину // Українська літературна газета. – 1959. – №3 (березень). – С.6.*

¹⁷ *Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О.Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – №7. – С.44–62.*

¹⁸ *Білас Л. Що таке свобода? // Українська літературна газета. – 1957. – №7 (липень). – С.1–2.*

¹⁹ *Л.Б. [Білас Л.-Р.]. Незакінчений трактат Ортеґи // Там само. – 1958. – №7 (липень). – С.1, 4.*

²⁰ *Білас Л. Поезія й історіографія // Там само. – 1959. – №7 (липень). – С.5.*

²¹ *Білас Л. Діалектика і дискусія // Там само. – 1958. – №8 (серпень). – С.8.*

зміст історії, котрі тяжіють до відомої візії К.Ясперса. Упадає в око, що майже відразу автор згадує про теологічне представлення історії за версією св.Августина, із котрою наприкінці розвідки порівнює/урівнює концептуальну пропозицію А.Дж.Тойнбі.

Есе Л.-Р.Біласа складається з двох великих частин: а) походження й виклад теорії А.Дж.Тойнбі; б) її критичний, почасти іронічний перегляд, зокрема акцентування уваги на численних суперечностях і перекрученнях у прикладах та формулюваннях т.зв. «законів», завдяки яким створюється ефект єдності й цілісності установчих концептів.

Зазначимо, що авторський виклад пластично перетікає з провідних проблем історичного знання, як-от завершення просвітницького проекту з початком Першої світової війни, поява морфології всесвітньої історії О.Шпенглера як своерідної концептуальної альтернативи щодо лінійного, європоцентричного представлення минулого, до обставин і перебігу персональних сценаріїв життя А.Дж.Тойнбі та інших мислителів, зокрема К.Маркса, з якими порівнюється/співвідноситься фундатор теорії цивілізацій. Заразом Л.-Р.Білас зупиняється на тих передумовах (англосаксонський читацький загал, адаптований до нього емпіричний виклад, більш оптимістичні настанови, порівняно зі О.Шпенглером, сприятливе повоєнне середовище та ін.), які спричинили небувалий успіх багатотомника А.Дж.Тойнбі порівняно з німецьким попередником, хоч, безперечно, симпатизує останньому. Витоки таких симпатій автора можна добачати як у німецькому класичному вишколі, так і у філософських та культурологічних засадах його історичних поглядів.

Ба більше, український історик наголошує на схожості емоційних почувань, які переживали такі різні мислителі, як Ж.-Ж.Руссо, К.Маркс та А.Дж.Тойнбі, у процесі первинних або рушійних мотивів концептуалізації. Причому ця компаративна площина дозволяє Л.-Р.Біласові не тільки віднайти подібність в інтенціях інтелектуалів різних епох, а й виявити релігійно-етичний підтекст в їхніх конструкціях історії.

Та лейтмотивом есе Л.-Р.Біласа є теза, скерована супроти «унауковлення» історії, котра дозволяє йому поставити поряд теорію цивілізацій А.Дж.Тойнбі та матеріалістичне представлення історії за візією К.Маркса. Недаремно нарис має промовисту назву – «Історія як спокусник». За версією Л.-Р.Біласа, саме «спокуса» універсального, суцільного й начебто «наукового» впорядкування історії, що відкриває/створює штучно нав'язані футуристичні або прогностичні ілюзії, попри численні сумніви, суперечності та прогалини, є найбільшим і найстрашнішим гріхом фахового історика.

У світлі нашого часу, коли зацікавлення теорію цивілізацій А.Дж.Тойнбі помітно зростає, почасти реактуалізується завдяки сучасним авторам, зокрема з «легкої руки» американського політолога С.Гантінгтона та його візії «зіткнення цивілізацій», текст українського інтелектуала Л.-Р.Біласа буде корисним, цікавим, а у чомусь – і повчальним читивом.

Есе Л.-Р.Біласа відтворюється за публікацією 1958 р.²² в «Українській літературній газеті» (одній із попередниць мюнхенського журналу «Сучасність»). Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське виділення деяких слів розбивкою та заголовними літерами подається за першою публікацією. До тексту Л.-Р.Біласа долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наведено у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

²² Білас Л. Історія як спокусник // Там само. – №10 (жовтень). – С.1, 3; №12 (грудень). – С.3, 10.

Питання про сенс історії (як і життя) може поставати тільки в переломових, кризових ситуаціях, коли народи і суспільства, які дійшли вже досить високого культурного рівня, ударами долі (чи Провидіння) поставлені віч-на-віч перед загрозою небуття. Не диво, що якраз єврейському народові ми завдячуємо грандіозну концепцію історичного процесу як переходового етапу, який починається гріхопадінням Адама й Еви і їх вигнанням з раю, і скінчиться повним есхатологічним тріумфом вибраного народу.

Драматичній агонії могутньої римської імперії світ завдячує християнську версію тієї концепції (св. Августин), яка неподільно панувала в Європі аж до 18 століття, коли її зсекуляризовано до філософії вічного поступу людства від варварства до досконалості, гуманності і справедливості, а згодом до безклясового суспільства. Останнє, Марксове визначення земного раю, недвозначно вказує на кризову ситуацію, в якій опинився Захід, точніше деякі суспільні верстви Заходу, «пророк» яких запроєктував у майбутнє їх нездійсненні бажання і мрії.

Перша світова війна остаточно захитала віру в історіософічну концепцію доби просвічення, що кульмінує в ідеї безконечного людського поступу. Стало ясно, що доба європейської гегемонії над світом, доба величезних задумів і сподівань, доба Вольтера, Руссо, Гете, Гегеля й інших закінчилася або хилиться до упадку, і що розпочалася нова доба, причому все, здавалося, вказувало на те, що вона буде зовсім відмінна від попередньої, певно – «як хижа вовчиця»²³.

Показником захитання віри в історію був величезний успіх твору геніального автсайдера²⁴ Освальда Шпенглера «Занепад окциденту»²⁵, що появився під кінець першої світової війни. Шпенглер далеко не був першим, що прокував Європі близьку загибель; але коли ще недавно на подібні пророцтва ніхто не звертав уваги, тепер запанувала на них справжня кон'юнктура, і «пророки занепаду» росли, як гриби по дощі. Характеристично, що більшість їх прийшла до своїх висновків на підставі студій античної, греко-римської історії. Так було, приміром, з італійцем Джульєльмо Ферреро²⁶; так було з німцем Шпенглером; так було, врешті, і з англійцем Тойнбі.

²³ Імовірно, метафоричне порівняння з відомим образом «капітолійської вовчиці» – символом Давнього Риму, котрий за часів фашистського режиму Б.Муссоліні використовувався для пропагування ідеї відновлення Римської імперії.

²⁴ Натяк на відмову О.Шпенглера (1880–1936 рр.) від типової академічної кар'єри, позаяк він після захисту докторської дисертації (1904 р.), присвяченої філософії історії Геракліта, у 1908–1911 рр. викладав математику, історію, природничі науки, німецьку мову в реальній гімназії Г.Герца в Гамбурзі (Німеччина), а від 1911 р. жив і працював як вільний літератор у Мюнхені, себто тривалий час перебував на задвірках німецької соціогуманітаристики.

²⁵ Оригінальна назва двотомника: «Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte» (1918–1922 рр.). Здебільшого її перекладають як «Присмерк Європи», хоч низка інтелектуалів пропонує інші версії. Зокрема Л.-Р.Білас уживав таку назву праці О.Шпенглера: «Занепад окциденту: Нарис морфології світової історії».

²⁶ Гульєльмо Ферреро (1871–1942 рр.) – італійський історик, психолог і публіцист, автор праць з античної історії, передусім п'ятитомника «Велич і падіння Риму» (1902–1907 рр.). У пізніших студіях проводив компаративні паралелі між загибеллю античної культури та гострою кризою західноєвропейського суспільства після Першої світової війни.

В очах Шпенглера світова історія не є вже більше одним, всеобіймаючим процесом; вона складається з поодиноких елементів – культур, що є виразом специфічних душевних структур народів, які їх творять, і які суттєво між собою різняться. Так, приміром, Шпенглер розрізняє грецьку – «аполлінську» культуру від «фавстівської» – окцидентальної і «магічної» – арабської. Кожна культура подібна до рослинного чи звіриного організму. Впродовж приблизно тисячі років вона переживає свій розвиток, розквіт і упадок. Підлягаючи цьому біологічному закономірному, поодинокі фази розвитку різних культур взаємно подібні (гомологічні). Через те ми можемо їх порівнювати, порівнювати живі культури з уже мертвими (звідси підзаголовок твору, який мав бути первісно його заголовком: «Нарис морфології світової історії») і на цій підставі прорікати їх дальший розвиток і смерть. Шпенглер прийшов до висновку, що окцидентальна культура вступила в фазу цивілізації, яка є початком кінця.

Переломовою у Шпенглера була не так проповідь загибелі окциденту, як трактування його як тільки однієї з багатьох (вісім)²⁷ р і в н о р я д н и х культур. Досі поняття світової історії збігалося – за прийнятою наукою схемою Ранке²⁸ – з історією романсько-германських народів, що ділилася на: античність, середньовіччя і новітню добу. Хоч проти такого розуміння підіймалися поодинокі голоси, вони хотіли цю схему щонайвище поширити, а не радикально її змінити. Так, М.Грушевський, який проти неї виступав²⁹, тримався далі старої історіософічної концепції вічного поступу й одного історичного процесу, який, очевидно, міг кульмінувати тільки в історії окциденту, що в 19 ст. поширився на всю земну екумену³⁰.

Уроджений у 1889 році, тільки на дев'ять років молодший за Шпенглера, Тойнбі став істориком, «бо моя мати³¹ була істориком» – стверджує він в одному з своїх есеїв³². Вихований на клясичних авторах, він присвятив себе спочатку античній історії (1919–1924 був професором історії Візантії в Лондонському університеті). Вибух першої світової війни скерував його думки на шлях, яким пішов був Шпенглер. Коли Тойнбі в 1920 році попав до рук «Занепад окциденту», перше його враження було, що Шпенглер його випередив, і що йому нічого

²⁷ Єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполлонська» (греко-римська), «магічна» (східна – юдеї, Візантія й араби), «фаустівська» (західноєвропейська), майя (мексиканська). О.Шпенглер також припускав можливість появи дев'ятої – «російсько-сибірської» культури.

²⁸ Леопольд фон Ранке (1795–1886 рр.) – німецький історик, офіційний прусський історіограф (від 1841 р.), автор систематичного курсу зі всесвітньої історії (дев'ять томів, 1881–1888 рр., з яких два останні видано після його смерті на основі записок і робочих матеріалів).

²⁹ Ідеться про спробу М.Грушевського відійти від європоцентричного конструювання та представлення всесвітньої історії у світлі поділу на «історичні» та «неісторичні» народи (див.: *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.1 [До XIII в.]. – 169 с.; Ч.2 [XIII–XVI вв.]. – 176 с.; Ч.3 [XVII–XVIII вв.]. – 144 с.; Ч.4 [Європа в 1789–1848 рр.]. – 167 с.; К., 1918. – Ч.5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. – 168 с.; Ч.6: Європа в другій половині XIX в. – 160 с.; *Його ж.* Всесвітня історія: Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. – К.; [Wien], 1920. – Ч.1. – 202 с.; Ч.2. – 270 с.

³⁰ Від гр. «ойкумена» («οἰκουμένη») – заселена, освоєна земля; тут – світ.

³¹ Сара Едіт Маршалл (1859–1939 рр.) – мати А.Дж.Тойнбі. За свідченням сина, написала й опублікувала 1898 р. книгу «Невгадані розповіді з шотландської історії» (див.: *Тойнбі А.Дж.* Пережитое. Мои встречи. – С.88–89).

³² *Тойнбі А.Дж.* Цивілізація перед судом історії / Пер. с англ. – Москва, 2003 – С.111.

не лишилося до роботи³³. Але це враження проминуло. При поясненні постановня феномену культур, їх занепаду і т.п., розв'язка Шпенглера здалася Тойнбі мало емпіричною. «Де німецька апріорична метода виявилася неуспішною, я хотів переконатися, що може дати англійський емпіризм», – писав Тойнбі згодом³⁴.

Ставши в 1925 році професором міжнародної історії у відомій лондонській «School of Economics» і директором Королівського інституту міжнародних справ, зайнятий виданням періодичних публікацій цього ж інституту, Тойнбі все ж таки знайшов час на працю над своїм задумом. 1934 року вийшли в світ перші три грубі томи його монументальної «A Study of History» («Історична студія») ³⁵, 1939, коротко перед вибухом другої світової війни, томи IV–VI, а 1954 року останні томи – VII–X³⁶.

Тойнбі йшлося про «хоч поверхове зрозуміння» с е н с у історії, що є, на його думку, нерозривно пов'язаний із сенсом і ціллю всієї динаміки всесвіту в часі і просторі. Зрозуміння частини неможливе без зрозуміння цілого. На підставі своєї візії цілого Тойнбі розгортає перед нами на 5 тис. сторінок свою історіософічну концепцію.

Хоч ідеї і думки Тойнбі спопуляризовані, головно в англосакському світі, і, треба думати, багатьом читачам «УЛГ»³⁷ знайомі, заки (в другій частині нашої статті) спробуємо їх оцінити, мусимо хоч коротко їх з'ясувати.

I

Обставина, що вже в першому томі своєї «Студії» Тойнбі накреслив її плян, вказує на те, що в його голові існувала готова концепція цього велетенського задуму. Заповіджений плян передбачав такі частини: 1. Вступ; 2. Постановня культур; 3. Ріст культур; 4. Заламання культур; 5. Розпад культур; 6. Універсальні держави; 7. Універсальні церкви; 8. Героїчні епохи; 9. Дотик між культурами у просторі; 10. Дотик між культурами у часі; 11. Ритм історії культур; 12. Перспективи окцидентальної культури; 13. Погляди на історію. Виконуючи свій плян, Тойнбі тільки змінив назву 11 частини на «Закон і свобода в історії», а замість 13 частини помістив есей про те, як дійшло до написання цієї книги.

Ніяка національна історія не є сама з себе зрозуміла – стверджує у вступі Тойнбі, і називає національні держави згїрдливо «парохіяльними». Категоріями історичного дослїду можуть бути щойно культури. Доказ: з-поміж

³³ Там же. – С.270.

³⁴ Там же. – С.271.

³⁵ Скорочену версію десяти томів А.Дж.Тойнбі в українському перекладі видано під назвою «Дослїдження історії» (К., 1995, т.1–2), а в російському – «Постижение истории» (Москва, 1991 р.). Під аналогічною назвою – «Постижение истории: Избранное» (Москва, 2010 р.) побачила світ і збірка матеріалів із 1–7-го томів студії А.Дж.Тойнбі. Натомість інша скорочена російськомовна версія 10-ти томів з'явилася під титулом «Исследование истории» (Москва, 2009 р., т.1 «Возникновение, рост и распад цивилизаций»; т.2 «Цивилизации во времени и пространстве»).

³⁶ Пізніше вийшли ще два томи з великої студії А.Дж.Тойнбі: 1959 р. – одинадцятий («Історичний атлас», у співавторстві з Е.Маерсом), а 1961 р. – дванадцятий («Переосмислення»).

³⁷ «Українська літературна газета».

півдесятка найважливіших подій в історії Англії, як прийняття християнства, запровадження феодалної системи, ренесанс, реформація, здобуття заморських колоній, запровадження парламентаризму, індустріальна революція – майже всі вони були спільні для всієї окцидентальної культури і стають зрозумілими тільки в контексті її цілоти. До того поштовх до більшості цих подій прийшов до Англії ззовні. Те саме стосується, очевидно, інших держав.

Тойнбі налічує 21³⁸ (часом 26)³⁹ дотеперішніх суспільств-культур (терміном «суспільство» перекладаємо «society» і просимо пам'ятати, що він покривається з поняттям культури). Більшість з них уже не існує, але деякі існуючі споріднені вже з неіснуючими; так, окцидентальна культура є «донькою» античної-гелленської. Споріднення (афіліяцію) культур можна представити схематично:

К у л ь т у р и:

первинні	вторинні	третинні	четвертинні
египетська	—	—	—
	вавилонська		
сумеррійська	гетитська	гінду	
	? індійська	окцидентальна	
	гелленська		
		православна	— російська
мінойська		іранська	
	сирійська		іслямська
		арабська	

Треба зазначити, що під «православною» культурою Тойнбі розуміє культуру візантійську й її продовження на Балканах; стосунок «російської культури» до неї «філіяційний»⁴⁰.

Культури постають не як вислід пригожих кліматичних умов, географічного положення, врожайної землі, а в процесі переборювання перепон, які викликають шок, що пробуджує частини людства з летаргічної, безкультурної екзистенції. Тойнбі дуже докладно зупиняється на цих перепонах, як «суворі країни», «удари», «тиск», «обтяження», і намагається встановити оптимальну силу їх «виклику» (challenge) на вислід «відповіді» (response) з боку місцевого населення, в ході якої може постати культура. Формула «виклику» і «відповіді» охоплює, за Тойнбі, ритм людської історії і хід розвитку кожної культури. Інакше: цей розвиток залежить від того, чи і які відповіді знаходить культура на все нові «виклики» з боку природи, своїх сусідів чи внутрішніх проблем власного розвитку.

³⁸ Єгипетська, антська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, юкатанська або центральноамериканська, мексиканська, хетська, сирійська, вавилонська, іранська ісламська, арабська, далекосхідна китайська, далекосхідна корейсько-японська, індуїстська, індська, еллінська, православно-візантійська, православно-російська, західна (окцидентальна).

³⁹ Додаток: Остаточна класифікація цивілізацій за Тойнбі // *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.374–375.

⁴⁰ Залежний.

В фазі росту культури розвивають панування над своїм оточенням, головню над природою, крім цього, відбувається процес дематеріалізації, в ході якого зовнішній світ втрачає для людини своє значення і точка тяжіння людської діяльності переходить ззовні в нутро. Ознакою цього процесу росту є диференціація, в якій теж діє закон «виклику й відповіді»: але тепер вирішальними стають творчі особистості й творчі меншості. Їх дія підлягає знову законові «відходу й повернення» («відхід» в сенсі відходу від акції до контемпляції⁴¹ і «повернення» звідси до нової акції), ілюстрації якого присвячена велика частина третього тому.

Феномен заламання культур з'ясований у четвертому томі «Студії». Інакше, ніж Шпенглер, Тойнбі довжину життя культур не підпорядковує ніякому біологічному законові; навпаки, настоює, що такого «залізного закону» долі немає. Смерть культури зумовлена її нездібністю впоратися з щораз новими «викликами», дати на них дійсні, творчі «відповіді». Можливість, що смерть приходить ззовні, від культури не залежна, Тойнбі рішуче відкидає. Левина частина тому присвячена аналізі чинників, які ведуть до заламання культур. За Тойнбі, до них належить паралізуюче діяння механічного наслідування масами творчих одиниць та меншин, якому якраз ці одиниці і меншини завдячують свою владу над масами. Інші причини заламання лежать у закостенілості інституцій або в феномені, який він називає «немезісом»⁴² творчої сили, що полягає в закостенілості і апатії, які слідуєть творчому чинові й які виявляються в обожнюванні досягнутого, особистостей, інституцій або техніки. Тойнбі зараховує сюди теж оп'яніння успішним насильством, мілітаризмом і перемогами. Для ілюстрації своїх тез автор, як скрізь, наводить багато прикладів з різних культур і часів.

По заламанні, з неминучою, законною регулярністю приходить розклад (том V і VI). «Творча меншість» перероджується в «пануючу меншість», маса в «пролетаріат», під яким Тойнбі розуміє масу, що не бере більше справжньої участі в культурі. Явище, яке започатковує розпад культури, він називає «схизмою»: до внутрішнього пролетаріату доходить пролетаріат зовнішній, який натискає на кордони суспільства пануючої меншости. Тепер на «виклики» щораз важче доводиться панівній меншости знайти творчі відповіді: вони, насправді, не є творчі й можуть щонайвище дещо відсунути остаточний розпад культури, продовжити її життя. Схизма знаходить теж свій вираз у духовості: суспільна дисгармонія викликає почуття гріха і безсилля, затрачаються масштаби стилю і моралі, в розшуках за виходом з нестерпного сьгодні звертаються до архаїзмів минулого або до футуризмів, як трампліну до майбутнього. Інші втікають до філософії або релігії. «Схизма і відродження» – ось ще одна форма «виклику» і «відповіді». Пролетаріат, який відсепарувався від суспільства (культури), засновує вищу релігію (чи його творчі одиниці, чи меншість). Реакцією закордонного пролетаріату на розпад культури є організація воєнних банд і героїчна поезія (епос). Тим часом в загибаючій культурі панує

⁴¹ Споглядання.

⁴² Нещастя, біди.

ритм «втечі і збирання». «Втеча» набирає форми запеклих воєн між державами, які думають тільки про свою самостійність; це «д о б а з а к о л о т і в», черговий симптом розпаду. «Збирання» набирає форми універсальної держави, єдиного творчого акту, на який ще здібна пануюча меншість. Але передишка цього «рах оесυμενισα»⁴³ є тільки бабиним літом пропачої вже культури. Ритм «втечі і збирання» прискорюється, сили інтеграції стають все слабші: наближається неминуча катастрофа.

Але вона не є остаточним кінцем. Неначе кукла, в універсальній церкві, в продукті внутрішнього пролетаріату, заховані зародки нової культури. Ця кукла розвивається в добу остаточного культурного розпаду.

Без огляду на геніяльність, всі спроби великих індивідів інтервенювати на користь загибаючої культури засуджені на невдачу. Тойнбі розрізняє чотири роди таких спроб «р я т і в н и к і в с у с п і л ь с т в а»: рятівник з мечем і силою; рятівник, що шукає спасіння у стрибку до ідеалізованого Минулого або майбутнього; творець філософії, яка однак може діяти тільки на панівну меншість; творець релігії, царство якої не є з цього світу. Перші дві спроби хочуть рятувати саме суспільство, останні дві рятувати із суспільства. З а г и б е л ь культури відбувається в три з половиною такти: втеча – збирання – втеча – збирання – втеча – збирання – втеча; цей ритм занепаду супроводить стандартизація життя, як розквіт супроводила диференціація.

В останніх чотирьох томах своєї «Студії», що появилися після п'ятнадцятилітньої перерви [1939–1954 рр.], Тойнбі характеристично модифікує свої погляди. Коли досі «універсальні церкви» мали функцію зародка нових культур, тепер їх роля змінюється: вони стають неначе суб'єктом світової історії, а культури тільки їх матеріалом. Тойнбі екземплізує⁴⁴ це символом воза, в якому культури є колесами з завданням рухати віз релігії вперед. Етапи релігійного поступу, репрезентовані біблійними іменами Авраама, Мойсея, єврейських пророків і Христа, він інтерпретує як продукти розпаду сирійської, єгипетської, вавилонської і гелленської⁴⁵ культур, і ставить питання, наскільки теперішнє світове об'єднання дає надію на дальший поступ (єдиним поступом, який Тойнбі визнає за дійсний, є поступ релігійний)? Минуле існуючих церков, їх традиція здаються йому моментом, що сильно заважає їм в розв'язці нових, пекучих завдань. Компроміс християнських церков з античною філософією, від якої вони позичили свої шати, є сьогодні для них великим обтяженням, якого їм важко позбутися. Але те, що церкви мають Одного Правдивого Бога як члена, фундаментально відрізняє їх від усіх інших суспільств. Виділення культури з тіла церкви є вислідом фальшивих кроків останньої і матеріалізації релігійного д у х а в церковній інституції внаслідок «воєнного стану на землі».

У дванадцятій частині «Студії» Тойнбі докладно аналізує перспективи окциденту, над яким він, в ході викладу своїх думок, вже не раз принагідно зупинявся. Вражає амбівалентність його «гороскопу». З одного боку, він твердить,

⁴³ Освоєна людством частина світу.

⁴⁴ Від англ. «exemplification» – «пояснення прикладом»; тут «ілюструє прикладом».

⁴⁵ Еллінська.

що окцидентальна культура є єдиною з живучих культур, яка не перебуває явно в стані розкладу. Він заперечує так доцільність оптимізму 19 ст., як і Шпенглерового песимізму. Хоч окцидентові пощастило позитивно вирішити численні свої проблеми: скасування невільництва, розвиток демократії й освіти, все-таки існують поважні небезпеки: мілітаризм, поділ на пануючу меншість і внутрішній пролетаріят. Але й у цих справах здобуто поважні успіхи.

З другого боку, Тойнбі доводить, що новітня історія окциденту хронологічно (синоптично) точно відповідає «добі заколотів» інших культур, які є увертюрою до «рах оесименіса» і до універсальної держави, отже початком кінця. Але відступім слово самому Тойнбі:

«Ми не можемо з певністю сказати, що ми приречені, але протилежне нам теж не гарантоване. Бо це значило б, що ми не є такі самі люди, як всі інші, а таке заложення ішло б врозріз з усім, що нам відомо про людську вдачу».

«Моторошна темнота нашого незнання є викликом, від якого ми не можемо втекти; наша доля залежить від нашої поведінки».

«Я мав сон. Снився мені чоловік, одягнений в лахміття, що стояв з обличчям, відверненим геть від свого дому. На спині він мав великий тягар, а в руці тримав книжку. Я поглянув на нього і зауважив, як він відкрив книжку й почав у ній читати. Під час читання він плакав і трусився. А коли вже більше не міг стримати себе, з його грудей вирвався болючий крик: “Що мені робити?”» (Ця і наступна цитата взяті Тойнбі з «The Pilgrim's Progress» Джона Баньєна⁴⁶, 1675–1684, – Л.Б. [Лев Білас]).

«Не без причини був християнин в скрутному становищі».

«Я одержав вістку (сказав він), що наше місто буде знищене небесним вогнем. В цьому жахливому знищенні я сам, ти, моя жінко, і ви, мої любі діточки, всі загинемо – якщо не знайдеться для нас вихід – якого я ще не бачу».

«Як буде християнин поводитися перед обличчям цього виклику? Чи буде споглядати то на цей, то на той шлях і не рухатися з місця, бо не знає, куди йому ступити? Тоді небесний вогонь зійде на пропаще місто, і він стане нещасною жертвою масового знищення, яке він прорік у лихому передчутті і від якого не зумів себе врятувати. А чи стане він бігти, і бігти, все далі кличучи: Життя! Життя! Вічне життя! – безперервно виглядаючи за яскравим світлом і спішачи до віддалених воріт? Якщо б відповідь на це питання залежала тільки від християнина, тоді наше знання людської природи схилило б нас до припущення, що християнин є засуджений на смерть, не на життя. Але з клясичного звороту міту довідуємося, що творець людського роду не є зданий виключно на себе самого. Як оповідає Джон Баньєн, християнина врятувала зустріч з евангелистом. А тому що годі припускати, щоб Бог був менш стійкий від людини, ми можемо й мусимо благодіти, щоб реченець⁴⁷, який Він дарував уже раз нашій культурі, Він знов дарував їй другий раз, коли ми будемо просити, каючись в душі і з зламанним серцем».

⁴⁶ Джон Баньєн (1628–1688 рр.) – англійський ремісник-мідник і заразом баптист-проповідник, який багато років провів у в'язниці, де написав книгу «Шлях паломника» – алегоричну повість про мандрування християнської душі до Небесного Граду.

⁴⁷ Термін, відтинок часу.

II

З появою перших шістьох томів «Історичної студії» в 1939 році, чи точніше, однотомного скороченого видання тієї самої назви, що швидко стало бестселером і було перекладене на багато мов – Тойнбі став, мабуть, найбільш відомим з живих істориків. Не тільки широкий загал устами публіцистів, журналістів, радіокоментаторів висловлював захоплення у зв'язку з нечуваним знанням і ерудицією автора, як і його концепцією світово-історичного процесу (чи процесів), але й більшість, головню американських, істориків визнали його за свого майстра, що вказав історичній науці нові шляхи.

По суті кажучи, довгий час ніякий історик не почував себе справді компетентним написати на працю Тойнбі ґрунтовну рецензію. А деякі критичні голоси, що стали підніматися, були приписувані особистим мотивам – задрости, неспроможности із-за власної «парафіяльності», за терміном Тойнбі, зрозуміти і правильно оцінити його працю, піднятися на верхи і дивитися з головокружної перспективи, з якої дивився майстер, звільнитися від звичної національної заґумінковости. Зате, як можна було передбачати, в унісон гостро неґативно зареагували історики радянсько-марксистського табору, правда з десятилітнім запізненням, бо стільки часу треба було, щоб «Історична студія» – до того в скороченому вигляді – до них дійшла.

Небувалий успіх Тойнбі може здивувати, якщо врахувати його безперечно близьке споріднення із Шпенґлером. Можна було думати, що «Занепад окциденту» антиципував⁴⁸ успіх Тойнбі і не лишив для нього багато лаврів. Але сталося інакше. Не тільки тому, що Шпенґлер встиг уже трохи призабутися. Хоч Шпенґлер і ориґінальніший, і, безперечно, геніяльніший за Тойнбі, перевага Тойнбі в тому, що він звертається до англосакського читача, тоді як Шпенґлер звертався в основному до німецького. Через це Тойнбі більше «науковий», емпіричніший за Шпенґлера, оперує конкретними поняттями і величинами, які краще до Заходу промовляють. Крім того, друга світова війна закреслила більше коло, приготувала більше читачів до ідей і образу історії, які Тойнбі відстоює. Врешті Тойнбі не так песимістичний, як Шпенґлер, а англосакси, головню американці, відомо, песимізму не люблять і не бачать для нього підстав.

Але не ці питання – психологічних причин успіху Тойнбі чи Шпенґлера – будуть темою наших розважань, а лише сама історична схема чи система Тойнбі, а головню її передумови.

Основне завдання, яке Тойнбі перед собою бачить, – це знайти наукову, емпіричну базу для історії, зробити її «справжньою наукою» на лад наук природничих, викрити історичні закони чи, принаймні, правильності історичного розвитку і дійти тим чином до наукових, якщо не передбачень, то прогноз майбутнього. Це в суті речі те саме бажання, що присвічувало позитивізму 19 стол., хотіння, якому ми завдячуємо і концепцію Карла Маркса. Тому для радянської сфери, чи «гемісфери»⁴⁹, починання Тойнбі – це свого роду ересь,

⁴⁸ Передбачив, спрогнозував.

⁴⁹ Півкулі.

бо «закони історичного розвитку» вже Марксом – Енгельсом раз назавжди знайдені.

На Заході думки істориків щодо такого «унауковлення» історії, природно, поділені. Одні гадають, що таких «природничих» законів в історії взагалі немає; другі – що ці закони дуже складні, знайти їх надзвичайно важко, і треба ще дуже багато часу і труду, заки їх можна буде зформулювати, що це завдання далекого майбутнього; треті відстоюють погляд, що закони в історії мають дуже обмежене поле діяння і цілоти історії не охоплюють. Тойнбі належить до четвертої групи – тих, які вважають, що знайдення законів – це справа історичної синтези в розумінні синхронізації вже нагромадженого історичного матеріалу, порівняння окремих фактів і перебігів – цілих «серій фактів» – встановлення аналогій і «повторень», і що така синтеза є саме черговим завданням нашої доби.

Проблема повторювальності історичних явищ, – це, без сумніву, кардинальна проблема історичної науки. Як відомо, експериментальні чи природничі науки встановлюють свої закони на підставі теоретично довільної повторювальності досліджуваних ними явищ. Коли *n*-ий експеримент дасть інший вислід, ніж передбачений законом, закон перестає в певному сенсі існувати, мусить бути інакше зформульований, щоб новий факт пояснити.

Якщо не брати поняття «історія» в найширшому сенсі цього слова, в якому воно охоплює цілість того, що сталося, отже й історію мертвого фізичного світу, який є предметом астрономії, геології й інших наук, як і всього органічного життя на землі, а обмежити його історією людини; далі, якщо вилучити з цього вже вужчого поняття дисципліни, як біологія людини, психологія, антропологія, соціологія і інші; отже всі ті дисципліни, в яких, в більшій або меншій мірі, панує природнича законність – тоді лишиться «чиста історія», «*historia pura*», характеристичною для якої є суб'єктність людини, як її єдиного «агенса»⁵⁰, промотора, яка визначається бігуновістю⁵¹ рішень і (зовнішніх та внутрішніх) чинів. Як «історична істота» (отже в вирішальному для людської суті аспекті) людина, як слушно зауважив Ортега-і-Гассет, не так «має історію», як є своєю історією⁵².

Коли природничий експеримент базується на повторювальності явища, то така повторювальність в «чистій історії» не дається так легко встановити (що не значить, що вона взагалі не існує). Якщо А любить Б, але Б скаже йому: «Ви дурень», тоді постає певна ситуація чи констеляція⁵³: 1) А незмінно далі любитиме Б; 2) А ненавидітиме Б; 3) А стане байдужим і забуде Б і т.д. Можливостей є більше, ніж згадані три, але навіть якби тільки ці три існували, то ми може й могли б вирахувати п р а в д о п о д і б н і с т ь реакції А, і встановити, що на тисячу випадків, приміром, 500 поведеться як 1), 350 як 2), а 150 як 3). Але для історії ми б цим нічогосінько не здобули; цей «закон правдоподібності», чи як його назвати, не пояснює суттєвого: чому А я к р а з

⁵⁰ Суб'єкта дії.

⁵¹ Протилежністю, полярністю (від «бігун» – полюс).

⁵² Ортега-і-Гассет Х. Чиста філософія (Додаток до моїх нотаток про Канта) // *Його ж. Вибрані твори* / Пер. з ісп. – К., 1994. – С.228.

⁵³ Збіг обставин.

в даному випадку повівся так, а не інакше. Якщо б рішення А мало мати далекосяжні історичні наслідки, приміром, як у випадку Марка Антонія під час битви під Акцієм⁵⁴, то який «прибуток» для історії дає забава з визначенням «правдоподібності»? Хтось інший на місці Антонія або й він сам, коли б мав можливість вдруге зважуватися, міг би зважитися і повестися т а к с а м о, як за першим разом, а б о й з о в с і м і н а к ш е.

Якщо отже історія підлягає законності, то ця законність може уявнитися хіба буттю, для якого обрїй часу не є обмежений, не є проблемою; буттю, яке має повний перегляд закінчених уже і прийдеших (з погляду сучасника) континуїтетів і перебігів; для якого людські, зв'язані з особистим і суспільним історичним досвідом, «загумінкові» критерії і масштаби не існують.

Смертна істота не є таким буттям. Але це ще не значить, що вона не може в такому божеському бутті в якійсь формі партиципувати. Як таку партиципацію⁵⁵ можемо розуміти т.зв. надприродне об'явлення. Всі визначні історіософїчні, чи, точніше, теологічні концепції світової історії беруть свій початок в об'явленні або внутрішньому осяянні. Єдиний виняток становлять – або, може, за такий виняток себе видають – концепції наукові.

Але дивна річ: якщо спробувати відтворити як ті «наукові» концепції по-стали, дійдемо до моменту, який змушує нас замислитися, вражає нас своєю подібністю, щоб не сказати ідентичністю з моментами «осяяння» у великих містиків і пророків.

Кожний, хто читав автобіографію Жан-Жака Руссо, напевно пам'ятає момент, коли Руссо, який хотів відвідати у в'язниці свого приятеля д'Альмбера⁵⁶, спочив по дорозі під дубом і тут, несподівано, осяяла його думка, що стала вихідною точкою для всієї його філософії і світогляду⁵⁷. Не на саму думку хочемо звернути увагу читачів, яка в нашому контексті не має значення, а на сприйняття її Руссо: він впав на землю, як вражений блискавкою, обняв її руками і почав безтямно плакати із зворушення і враження.

В одному листі до свого батька молодий Маркс оповідає про свої університетські студії і про перебуту хворобу як вислід свого фізичного перепрацювання і виснаження. Під впливом зв'язаних з цим важливим епізодом у його житті переживань Маркс прийшов до висновку, пише він батькові, – «щоб жити, треба їсти». На пріоритеті «їдження», матеріальної бази над духовою, набутому

⁵⁴ Мис в Іонічному морі, на вході до Амбракійської затоки, поблизу якого 2 вересня 31 р. до н.е. відбулася велика морська битва між флотами Октавіана Августа та Марка Антонія й Клеопатри. Перший здобув переконливу перемогу, котра поклала край тривалій громадянській війні в Давньому Римі.

⁵⁵ У буквальному розумінні – співпричетність, співучасть. Поняття запровадив французький соціолог та етнолог Л.Леві-Брюль для представлення «прелогічного» мислення, зокрема для репрезентації логічних суперечностей у межах одного уявлення (образи міфологічних істот, пояснення причинності) людини з первісною свідомістю. Натомість Л.-Р.Білас переносить цей термін-інструмент на поле наукової концептуалізації, передусім прагне показати наявність внутрішніх суперечностей або феномен «співпричетності» містичних, ідеалістичних імпульсів у процесі зародження різноманітних теорій, які претендують на універсальне пояснення та представлення історії.

⁵⁶ Жан ле Рон д'Аламбер (1717–1783 рр.) – французький філософ-енциклопедист, член і неодмінний секретар Французької Академії.

⁵⁷ Руссо Ж.-Ж. Исповедь. – Москва, 2004. – С.351–352.

власним студентським досвідом, ґрунтується властиво вся «наукова» Марксова система.

І Тойнбі оповідає про декілька своїх переживань, під час яких він, як пише, «попав у містичну контемпліацію». Ось один такий момент, описаний ним у десятому томі його «Студії»:

«Коли автор (Тойнбі говорить про себе переважно в третій особі – Л.Б. [Лев Білас]) проходжувався одного пообіддя, недовго після закінчення першої світової війни, в Лондоні, вздовж полудневої частини Бекінгем-Пелес-Роуд і західнього крила Вікторія-Стейшен, він несподівано відчув свою пов'язаність не з тим або іншим епізодом історії, а з усім, що було, сталося і ще станеться. В цьому моменті він відчув безпосередньо хід історії, що перекочувався через нього у величавім порусі, а його власне життя було неначе одна хвиля струму цього могутнього припливу».

В іншому місці Тойнбі пише:

«Тепер мені стало ясно: досвідчення, перед яким ми стояли (перша світова війна – Л.Б. [Лев Білас]), перебув уже Тукідід⁵⁸ у своїй добі. Я прочитав його наново під цим кутом зору, і зрозумів тепер сенс слів і речей між рядками, яких я досі не міг зрозуміти, поки сам опинився в тій історичній кризі, яка змусила його написати свій твір. Тепер мені стало ясно, що Тукідід був уже там, де я тепер стояв. Він і його генерація неначе подорожували переді мною і моєю генерацією і переїхали вже через станцію, до якої ми тепер доїхали; його сучасність була в дійсності моїм майбутнім»⁵⁹.

Всім їм: Руссо, Марксові, Тойнбі, стало «ясно», знічев'я, в одній хвилині, їм стало «ясно», якщо вільно вжити такого порівняння, неначе б зійшов на них Дух Божий, який літає, де хоче. Ця «ясність» – це не результат довголітньої, мозольної наукової праці, не вислід застосування наукових метод, здобутий з додержанням усіх умов обережності і об'єктивності, не овоч наукового пізнання; – «пізнання» стояло в них на початку, а, отже, було зовсім іншого характеру. Його «наукове» обґрунтування прийшло потім як додаток.

Таке пізнання ще не мусить бути антинаукове. Часто великі наукові відкриття треба приписати якійсь «*idée fixe*»⁶⁰ чи науковій інтуїції. Але науковим воно стає тільки після того, як воно стверджується науковими методами. Це значить, що автор даної теорії всеціло віддає її в руки її «ворогів», людей, до неї скептичних, відступаючи сам неначе на бік. Щоб це було можливе, конечно, щоб він уважав свою теорію за *з а с і б* до кращого пізнання світу, до відхилення чергового серпанку на дорозі до пізнання наукової правди, а не як *ц і л ь*, як саме остаточне розуміння тайни буття. Бо тоді він не схоче від нього відступитися і гвалтуватиме факти і світ відповідно до своєї теорії.

⁵⁸ Фукидід (Тукідід; бл. 460 – бл. 400 рр. до н.е.) – давньогрецький історик, один із фундаторів прагматично-утилітарної, монологічної традиції в античному історієписанні. Уважають, що визначальний вплив на формування його як історика справив особистий досвід стратега й очевидця Пелопоннеської війни 431–404 рр., виклад котрої становить основний зміст його «Історії», що адсорбувала риторичні та драматичні практики еллінської культури, представлені у вигляді явних промов історичних персонажів.

⁵⁹ Тойнби А.Дж. Цивілізація перед судом історії. – С.269.

⁶⁰ Невідступна, нав'язлива думка.

Без уваги на безперечні, численні для істориків стимули, на які так багата праця Тойнбі, він перебрав на себе в ній роллю наукового Мефістофеля.

Філософічний стрижень системи Тойнбі еkleктичний і недодуманий, але цього годі йому брати за зло, бо ж цим гріхом грішимо не тільки всі ми і наша доба, але навіть багато визначних філософів.

Тойнбі виходить у своїй системі (мабуть, так найкраще можна схарактеризувати його «Студію») з візії єдності людського світу. Ця евокована⁶¹ єдність, це поки що заложення і програма, яку має здійснити майбутнє. Тому Тойнбі позитивно оцінює все те, що до такої єдності – на його думку – веде, а засуджує, що їй противиться. Рівночасно він переконаний в супрематії⁶² в історії людської свободи і в вирішальній ролі в ній людського духу.

Суб'єктами історії є для Тойнбі культури, згодом – на цей перелом у його концепції ми вже звернули увагу – релігії. Суб'єктом вищого роду, дійсним, є культура чи релігія як така, часовою маніфестацією яких є кожна конкретна, існуюча в часі і просторі, культура і релігія. Ці останні є отже тільки індивідуалізацією їх, по-платонівськи зрозумілої, ідеї. Тому щоб зрозуміти їх суть, «поняття цього світу не достатні» – каже в одному місці Тойнбі. Вони є тільки «провінцією, периферією небесного царства. І так історія переходить у теологію» («Civilization on Trial», вступ). Це, очевидно, можливо, але це не є мова фактів і наукових висновків, тільки особисте «вірую» автора. Воно не тільки фарбує, а визначає, часом негативно (з погляду вільного шукання наукової правди) шлях його досліду.

Як «унітарист», Тойнбі відчуває велику антипатію до всякого роду націоналізму, щоби́льше, вважає його за капітальний злочин (том VIII, 290). Тільки що під це поняття він підсумовує все, що має яке-небудь відношення до нації і народності. У висліді він виявляє повне незрозуміння ролі національного чинника в історії. Можливо, через це Тойнбі ставиться без якої-небудь видимої симпатії до його матірньої, окцидентальної культури, якраз на національному принципі побудованої, і закликає повністю перебороти цей принцип, вважаючи це передумовою рятунку.

Ненавидячи насильство, Тойнбі шукає в історії доброзичливості («gentleness») і керується у своїх історичних осудах етичними критеріями. Творча сила, що рухає «віз історії», походить від духу, високообдарованих одиниць і малих груп. Насильство – це ілюзія або бумеранг, що завжди звертається проти того, хто його вживає. А поняття «дематеріалізації» (яке ми вже згадали в першій частині) дефініює Тойнбі в одному місці як «навернення душі від світу, плоті й чорта до небесного царства».

Без сумніву, з усіх новітніх філософій історії схема Тойнбі найбільше наближена до св. Августина, якому він у передмові до IV тому висловлює свій реверанс. Але поєднання з зовнішньо схожою на августинівську дещо конструкцією модерної «науковості», опертої на відкритих Тойнбі «історичних законах», ніяк не переконує, навпаки, збуджує недовір'я.

⁶¹ Від лат. «evocatio» – «закликання», себто закликана, нав'язана єдність у тексті Л.-Р.Біласа. Вислів походить від релігійного обряду, під час якого давні римляни закликали богів обложених ворогів і присвячували їм культові споруди в Римі, щоби позбавити супротивника вищого покровительства.

⁶² Вищості.

«Закони» і «правила», які Тойнбі формулює, – це або трюїзми, або дуже сумнівні тези. Закон «виклику й відповіді», який Тойнбі запозичив від психології, це цікава гіпотеза, яка однак, в конкретній ситуації нічого не пояснює. Зрештою Тойнбі собі суперечить, бо раз формулює, що сила «виклику» є прямо пропорційна до «відповіді» (II, 260), і що цей закон «не знає меж», то знову, – що найбільш стимулюючий «виклик» лежить посередині між «замало» і «забагато» (II, 393 – це називає він, дещо бомбастично, «overriding law») – мудрість, до якої кожний з читачів, на підставі щоденного досвіду, напевно сам дійшов. Але якщо треба спеціально сильних «викликів», щоб культури постали, то такими викликами є без сумніву пустині Тобі чи Австралії, Антарктида, Аляска і т.п., без того, щоб там високі культури постали. А «закон» мусів би не тільки пояснити, чому в одному випадку постали, а в другому ні, але й – як великої точно треба сили «виклику», щоб постали.

Тойнбі послуговується прикладами. Але ці приклади все ним відповідно підібрані, і не було б важко назвати інші приклади, які його висновки заперечували б. До того автор інтерпретує свої приклади так, як неприхильний слідчий, що відповідним формулюванням запитів викликає у підсудного потрібну йому реакцію і зізнання.

Інший прийом Тойнбі. Він постійно демонструє функціонування своїх «законів» на прикладах «парафіяльних» націй чи держав, забуваючи, що він має говорити про культури. І так автор пояснює діяння закону «виклику й відповіді» на прикладі Голляндії, Швейцарії і Венеції. До речі, приклади невірні, бо, приміром, голляндська культура мало має спільного «з боротьбою проти моря», що є пізнішої дати і обмеженого значення. І у Швейцарії культура не виросла на вершках Альп, де «виклик» був найгостріший. Взагалі дивує, як вчений на міру Тойнбі може додержуватися наукою відкинутих моністичних поглядів про однопричинність історичних складних явищ.

Поважні методичні промахи слідні⁶³ й у концепції інших історичних «законів», приміром «відходу і повернення». Тойнбі ілюструє діяння цього «закону» на двадцятькількох⁶⁴ прикладах великих історичних особистостей, як св. Павло, Будда, Макіявеллі, Данте, Петро Великий, Кант, Еміль Олів'є. Годі сказати, що пов'язує цю галерію історичних особистостей, що конститує поняття «відходу», бо ж «відхід» в одних добровільний, у других примусовий, в одних у пустелю для контемпляції, у других за кордон для науки і обсервації, в інших взагалі нічого схожого на «відхід» не зауважуємо. Бо в який спосіб «вдійшов» і куди «повернувся», приміром, Кант, що все життя просидів у Кенігсберзі? Якби схотів бути злобним, то «відхід» можна б добачувати в кожних феріях⁶⁵ (з міста на село), вкінці йдучи спати до ліжка. А що думати про великі творчі індивідуальності, в житті яких ніякого «відходу й повороту» не було?

Годі погодитися з одною з підставових тез чи «законів» Тойнбі про внутрішні причини загибелі кожної культури. Цей «закон» зумовлений відразу

⁶³ Помітні.

⁶⁴ Кількох десятках.

⁶⁵ Відпустках, канікулах.

автора до думки, що дух може бути підкорений насильству. Думка дійсно неприємна, але дивно обсервувати, до яких маніпуляцій примушений Тойнбі, щоб заперечити її на прикладах історії. А заперечити її треба йому ще й тому, щоб скріпити свою тезу про історичну законність. Де факти, здається, свідчать проти неї, як приміром у прикладі знищення Візантії османами, він прямо твердить, що відповідні культури (тут знову трапляється помішання культур з державами) і без чужої агресії самі швидко загинули б. Проти таких аргументів годі виступати. До речі, одною з центральних доповідей на міжнародному з'їзді візантологів⁶⁶, що відбувся ц. р. в Мюнхені, був реферат Оскара Галецького, який свідомо виступив проти цієї тези Тойнбі. На його думку, Візантія мала в 15 стол. всі передумови для дальшого існування і розвитку, і тільки переможний наступ османів передчасно скоротив її вік.

Скрізь у історії шукає Тойнбі симптомів росту і занепаду. Але що є «ріст», що «занепад»? Відомо, що часто, якщо не завжди, «ріст» на одному відтинку платиться «занепадом» на другому. Отже можна – і це видається нам нормальним – рівночасно «рости» і «занепадати». Але Тойнбі знає тільки альтернативу: або – або. Його спроба встановити, чи окцидентальна культура знаходиться в стадії росту, чи занепаду, закінчується без якогось однозначного результату, а песимізм Тойнбі щодо дальшого розвитку окциденту виводиться з того, що він оцінює гороскоп Заходу з погляду занепаду його релігійності. Тим часом це, як і кожне інше мірило, є суб'єктивним. Подібно суб'єктивним видається нам і мірило «досвіду» всіх дотеперішніх двадцятькілька культур, навіть якщо б автор – що зовсім не видається нам певним і на що вказує багато чого – в їх інтерпретації не помилявся. Бо ж попередні культури могли належати до групи А, а окцидентальна культура до іншої групи Б, якої вона, приміром, є поки що єдиним представником. Бо що значить досвід дотеперішніх 6 тисяч років історії «високих культур» – питаємо за Тойнбі – в порівнянні з можливими мільйонами років, які ще перед нами?

Робити на їх підставі далекосяжні висновки і діагнози, є, можливо, подібним до того, якби хтось, маючи справу тільки з новонародженими дітьми або обсервуючи забави маленьких дітей, хотів робити з цього певні прогнози про життя дорослих.

⁶⁶ XI міжнародний конгрес візантологів відбувся 15–20 вересня 1958 р. в Мюнхені.

In L.-R. Bilas's essay lightens up the origin, distribution and circulation of the Toynbee's theory of civilizations in socio-humanities in 1930–1950. Author researches the socio-cultural background, cultural circumstances, intellectual psychological perceptions and experience of notable thinkers, which tried to represent the world history in the context of origin and making of the theory of A.J. Toynbee

Keywords: world history, theory of civilizations, morphology of world history, Toynbee, Bilas.

